

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОВПЛИВІВ УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ І СВІТОВОГО ПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ

Рецензія на монографію: Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.)

*(Київ, 2011)**

Всучасних умовах реформування соціально-економічних відносин в аграрному секторі важливе значення має досвід минулого, набутий важкою працею українського селянина. З цього приводу на особливу увагу заслуговує монографія О. П. Реєнта і О. В. Сердюка, присвячена вивченню сільського господарства України і світовому продовольчому ринку в 1861-1914 рр.

Робота носить системний характер і містить у собі вступ, чотири розділи, поділені кожен на чотири підрозділи, та висновки.

У вступі автори, керуючись настановою про те, що час вимагає подальшого вивчення проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку, чітко й лаконічно характеризують стан економіки царської Росії. Наголошуючи на тому, що численні регіони імперії перебували на різних стадіях економічного й соціального розвитку, вчені зазначають, що країна трималася «на плаву» завдяки землеробству, однак реалії сільського господарства залишилися поза увагою, як урядових кіл, так і законодавчих органів влади.

Спільною відправною точкою для вчених є те, що землеробство в Україні й деяких інших регіонах країни ввійшло наприкінці XIX – на початку XX ст. у таку фазу розвитку, коли подальший його прогрес вимагав значно більших витрат капіталів для широкого застосування сільськогосподарських машин і знарядь праці, мінеральних добрив і передових технологій. Тобто інтенсифікація землеробства ставала можливою за

умов підвищення цін на його продукцію. Для переходу до інтенсивного господарювання саме життя вимагало проведення масштабної цінової реформи з відповідним підвищенням заробітної плати робітникам і службовцям. Однак урядові кола були надто далекими не тільки від вирішення, але й усвідомлення її необхідності (с. 6).

З'ясовуючи причини такого ставлення до землеробства, автори вважають, що внаслідок цього та ряду інших причин перехід сільського господарства до фази інтенсивного розвитку був уповільненим. У його структурі різко переважало зернове господарство, яке пристосовувалося до потреб світового ринку. За таких обставин, наголошують вчені, Україна стала одним із найбільших виробників та експортерів продовольчого і фуражного зерна, що гальмувало розвиток власного тваринництва. За підрахунками авторів за 1909-1913 рр. експортери вивозили з України щорічно більш $\frac{1}{6}$ від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд. пудів.

Далі О. П. Реєнт і О. В. Сердюк аналізують дореволюційну, радянську й сучасну історіографію проблеми та характеризують джерельну базу монографії, яку склали архівні та інші друковані документи та матеріали. З властивою їм переконливістю автори дають нам можливість перевідчитись у тому, що далеко не всі аспекти історії українського сільського господарства висвітлені у достатній мірі.

* Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.): Монографія. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.

В цілому вступ має поліфункціональний характер. На це вказують й самі учені, коли зазначають, що час вимагає подальшого вивчення проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку, що має не тільки наукове, але й практичне значення (с. 10).

Перший розділ «Сільське господарство України в добу капіталістичного розвитку (1861-1914 рр.)» присвячений висвітленню чотирьох взаємопов'язаних питань: стану землеволодіння в Україні після селянської реформи 1861 р.; розвитку польового господарства; тенденціям, які існували у розвитку тваринництва; стану виробництва й поширення сільськогосподарської техніки. Вони розглянуті детально, з великою увагою до різноманітних джерел та використанням багатющого статистичного матеріалу. Автори показали, що основними землевласниками в Україні були селяни і поміщики, яким належало близько 91 % введеного в сільськогосподарський оборот земельного фонду. Однак малоземелля так і залишалося головною ознакою селянського життя. Самі ж аграрні відносини відзначалися невпорядкованістю, що не сприяло переходу до інтенсивного господарювання (с. 48). Пореформена доба характеризувалася зростанням посівних площ з великим переважанням хлібних культур. На початку ХХ ст. зросли посіви коренеплодів, бобових культур і кормових трав, посилювався відхід від застарілого трипільля до багатопільних систем у польовому господарстві України (с. 62). Вчені стверджують, що тваринництво у пореформену добу зазнало помітних змін, пов'язаних із скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Вже на початку ХХ ст. в Україні з'явилася мережа спеціалізованих приватновласницьких господарств м'ясного і молочного напрямів, розпочався перехід до стійлового утримання великої рогатої худоби на Правобережжі та в деяких інших районах України. Зросла роль селянина у виробництві продуктів тваринництва. Проте вивіз на світовий ринок у великих обсягах кормів гальмував розвиток тваринницької галузі сільського господарства (с. 73).

Автори також аргументовано довели, що у пореформену добу помітно зросло використання сільським господарством України сільськогосподарських машин і знарядь, хоча загальний рівень механізації ще не був високим. Причиною такого стану була загальна технологічна відсталість Росії, недостатні фінансові можливості сільських господарств, селянське малоземелля та слабе кредитування виробників із боку держави (с. 85).

У другому розділі, звернувшись до розгляду стану з продовольчими ресурсами України і світу, вчені детально проаналізували обсяги хлібних, тваринницьких, цукрових та інших ресурсів сільськогосподарських культур. Вони довели, що високий рейтинг української пшениці на світовому хлібному ринку супроводжувався неоднозначністю становища в різних галузях тваринництва України, пов'язаного із зростанням чисельності населення та зменшення поголів'я великої рогатої худоби на одну людину з кінця ХІХ ст.

Розорювання степу і пасовищ призвело до занепаду вівчарства. Значно сприятливішою була ситуація у свинарстві та птахівництві, продукція яких вивозилася у великих обсягах за межі України (с. 145). Дослідники також зробили висновок про те, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувався прискорений розвиток цукрової промисловості, що сприяло поліпшенню продовольчого балансу людства. Протягом цього періоду Україна стала одним із найбільших центрів світового виробництва бурякового цукру. Через накопичення цукрового надлишку на початку ХХ ст. надзвичайно гостро постала проблема реалізації його на світовому ринку (с. 154). Щодо ресурсів інших сільськогосподарських культур, то, за переконанням авторів, Україна володіла широким спектром цих культур, розширюючи зв'язки зі світовим ринком.

Широка обізнаність і професіоналізм вчених виявився також і при опрацюванні третього розділу монографії, де йдеться про світовий сільськогосподарський ринок у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У центрі уваги авторів чотири взаємопов'язаних питання: Західна Європа як головний

споживач експортної сільськогосподарської продукції; зростання значення Американського континенту на світовому продовольчому ринку; експорт сільськогосподарської продукції з інших заокеанських країн, споживчі ринки Близького і Середнього Сходу та Північної Африки.

У четвертому розділі монографії авторами кваліфіковано проаналізовані і висвітлені питання, пов'язані з експортом продуктів сільського господарства з України (1861-1914 рр.). У центрі їх уваги експорт хлібних продуктів, цукру, видів тваринництва і птахівництва, інших продуктів сільського господарства. Розглядаючи їх, автори виходили з того, що російське сільське господарство не стало, як у розвинених країнах Західної Європи і Північної Америки, тим локомотивом, який спричинив прискорений розвиток інших галузей економіки. А у самому селі, в той час не відбулося накопичення необхідного капіталу для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Негаразди виробників аграрної продукції корінилися в самому господарському устрої Російської імперії, низькому рівні організації експортної торгівлі й надзвичайно слабкій промисловій інфраструктурі сільського господарства (с. 267). Враховуючи вищезазначене, вчені довели, що хліб вивозився з України на зовнішні ринки за складних умов – відсутності досконалої інфраструктури експортної торгівлі, належного кредитування сільськогосподарських виробників, високих фрахтів на іноземні судна. Однак попри ці та інші складнощі, Україна в добу капіталістичного розвитку стала одним із найбільших експортерів хліба (с. 320).

Одночасно скорочення кормової бази негативно вплинуло в пореформену добу на обсяги виробництва й експорту продуктів тваринництва. Незважаючи на це, українські експортери збільшили на початок ХХ ст. вивіз на ринки європейських країн продуктів тваринництва і птахівництва.

Аналізуючи експорт цукру, вчені довели, що цукробурякова промисловість України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. забезпечувала цінним харчовим продуктом потреби як внутрішнього ринку Російської Імперії, так і, почасти, ряду країн Західної

Європи й Азії. Вже у 1910-1912 рр. він склав близько 9/10 від усього вивозу цього продукту з Російської імперії. Найбільш привабливим для російських експортерів цукру були ринки Фінляндії, Туреччини, Ірану тощо. Проте реалізація цукру на зовнішніх ринках супроводжувалася гострою конкурентною боротьбою з комерсантами Німеччини, Австро-Угорщини, Франції та деяких інших країн, підприємства яких мали переваги щодо собівартості виробництва цього продукту. Також на початку ХХ ст. помітно зріс експорт з України олійних культур, тютюну, хмелю, спирту, деревини та інших продуктів сільського господарства (с. 345).

На особливу увагу заслуговує кваліфіковано підібраний систематизований статистичний матеріал. Монографія містить 132 статистичні таблиці, які все самі по собі є окремим унікальним доробком двох фахових істориків. Кожен з чотирьох підрозділів чотирьох розділів супроводжується такими таблицями. Одночасно в монографії не лише коментується цифровий матеріал наведений у таблицях, а професійно вже у самому тексті наводиться багатий статистичний матеріал, який у повній мірі доказово ілюструє майже кожне положення, висловлене авторитетними вченими. Наведені статистичні дані надзвичайно цінні для розуміння стану землеродіння в Україні після селянської реформи 1861 р., розвитку польового господарства, тенденцій розвитку тваринництва, стану виробництва і поширення сільськогосподарської техніки. Одночасно доволі виразно характеризують продовольчі ресурси України і світу, а саме: хлібні, тваринницькі, цукрові та інші.

Таке ж саме подвійне навантаження і науковий заряд мають 39 таблиць та статистичний матеріал використаний вченими у другому розділі.

Особливу цінність складають наступні – 27 статистичних таблиць, присвячених стану світового сільськогосподарського ринку у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і вміщені авторами у третьому розділі. Вчені, застосовуючи фактичний та статистичний матеріал, чітко показали, що Західна Європа була головним споживачем експортованої сільськогосподарської продукції, хоча

одночасно спостерігається зростання значення Американського континенту на світовому продовольчому ринку, експорту сільськогосподарської продукції з інших заокеанських країн та зростають споживчі ринки Близького і Середнього Сходу та Північної Африки.

Такий же синтетично-аналітичний підхід О. П. Реснт та О. В. Сердюк демонструють у четвертому розділі, навівши статистичні дані та 42-і таблиці, які характеризують динаміку експорту продуктів сільського господарства з України протягом 1861-1914 рр. Ними особлива увага звернута на експорт хлібних продуктів, цукру, олійних культур, кормових трав, фруктів та овочів, спирту і виробів з нього, тютюну, хмелю, видів тваринництва і птахівництва тощо.

Отже, на фоні достатньої документально-джерельної забезпеченості фактичними даними, багатий й різноплановий статистичний матеріал вміщений у монографії досить різнобічно використаний і у повній мірі характеризує особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграцію в світовий продовольчий ринок другої половини XIX – на початку XX ст.

Важливе наукове значення мають й загальні висновки, де показано, що тематика економічного розвитку України, як і всієї Російської імперії у капіталістичну добу залишається надзвичайно актуальною. Втягування українського села у світовий товарообіг, безперечно, позитивно вплинуло на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку XX ст. прошарок заможних сільських господарств був надто нечисленним, а нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі.

Особливо наголошується на тому, що через загальну технологічну відсталість Російської Імперії переважна більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу, з найнижчою оплатою праці. А відсутність у країні належної торгово-промислової інфраструктури, незнання потреб і тенденцій розвитку світового продовольчого ринку

привели до того, що сільське господарство ставало данником іноземних держав. Вже після 1911 р. становище вітчизняних сільськогосподарських виробників на світовому ринку погіршується, а зовнішньоторговельні операції у 1912-1914 рр. засвідчили той факт, що без належного інструментарію утримувати за собою зовнішні ринки стало надзвичайно важко. Навіть рекордний врожай збіжжя у 1913 р. не відновив позицій наших сільських господарств на світовому ринку.

Вчені повно й всебічно розкривають роль сільського господарства України в зазначений період, з'ясовують стан продовольчих ресурсів й показують динаміку світового сільськогосподарського ринку. Ними вивчено експорт продуктів сільського господарства з України в 1861-1914 рр.

Ознайомлення з текстом монографії дає підстави стверджувати, що відчувається чітка взаємодія, координованість та суголосність думок двох авторів. Ними чітко й кваліфіковано організовано матеріал розділів й підрозділів, окреслено низку питань, які розривають старий дискурс їх висвітлення й відкривають горизонт для подальшого дослідження.

Авторами зроблені цінні наукові спостереження, інтерпретації, й тлумачення фактологічного матеріалу та глибокі узагальнення, які вимагали поширення нових інтелектуальних методик. Останнє дозволяє їм вільно пересуватися в історичному часі, загально виразно й методологічно витримано дослідити два взаємопов'язаних питання: сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.).

Монографія має й чітке практичне спрямування, яке полягає у тому, що теоретичні положення, багатий фактичний матеріал та висновки можуть залучатися до написання узагальнюючих праць із історії українського сільського господарства, складання пропозицій і рекомендацій з поширення тогочасного досвіду для успішного проведення аграрної реформи у незалежній Україні. Також, цілком можна погодитися з думкою авторів про те, що за умов ефективного господарювання на землі й

організації на високому рівні експортної торгівлі сільське господарство України має реальні можливості стати важливим чинником у світовому економічному змаганні народів. У цьому контексті чітко сприймається й усвідомлюється новизна запро-

понованого монографічного дослідження.

Таким чином наукова громадськість має у своєму розпорядженні монографічне історико-економічне дослідження підготовлене на новій, збагаченій концептуальними досягненнями, основі.